

Otonomist Marksizm’de Müşterekler*

Commons in Autonomist Marxism

ÖZET

Otonomist Marksizm 1970’li yıllarda etkisini göstermeye başlamış post-endüstriyel dönemde antikapitalist mücadeleye yeni bir anlayış getirmeye çalışan İtalyan menşeli bir harekettir. Kendinden önceki İtalyan İşçiciliği (Operaismo) Hareketi’nden etkilenen otonomistler bu harekete ait işin reddi kavramını merkez alarak, fabrikadan çıkan veya ona bağlı olmayan işçi sınıfı için yeni bir özne, emek biçimi ve buna bağlı olarak mücadele yöntemleri geliştirmiştir. Müşterekler kavramı ise 1968 yılında Garret Hardin’in Müştereklerin Trajedisi adlı makalesiyle literatürde yer almıştır. Daha sonra 1990’lı yıllarda yapmış olduğu çalışmalarla 2009’da Nobel Ekonomi Ödülü’nü kazanan Elinor Ostrom Hardin’in görüşlerinin aksi bir müşterekler anlayışı geliştirerek müşterekleri yeniden tanımlamıştır. Bu anlayış antikapitalist mücadele için bir umut ışığı olurken, Otonomist Marksistler kendi kuramlarını geliştirmede yararlanmışlardır. Buna göre, otonomcu perspektiften Silvia Federici ve George Caffentzis’in başını çektiği Midnight Notes Kolektifi adlı bir oluşum 1970’li yılların sonundan 1990’lara kadar yeni çitlemeler başta olmak üzere alana birçok kavram kazandırırken, daha sonra bunu Massimo De Angelis ve Michael Hardt ve Antonio Negri takip etmiştir. Bu çalışmada müşterekler kavramına çitleme, müşterekçi, müşterekleşme gibi kavramları ekleyerek, Otonomist bir perspektiften Hardin ve Ostrom eleştirisi yapan otonomcu yazarların bakış açıları yansıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Otonomist Marksizm, Müşterekler, Çitlemeler, Müşterekleşme, Midnight Notes

ABSTRACT

Autonomist Marxism is a movement of Italian origin that tried to bring a new understanding to the anti-capitalist struggle in the post-industrial period, which began to show its influence in the 1970s. Influenced by Workerism’s notion of refusal of work, autonomists improve new subject, form of labour and in parallel with this new struggle methods for non-factory workers. Notion of commons took part in literature with Tragedy of Commons that is a article written by Garret Hardin on 1968. After that improving a new commons perspective Elinor Ostrom reformulate commons on 1990’s, opposite to Hardin’s view of commons, she won Nobel Prize for Economics on 2009. This new understanding of commons helped Autonomist Marxists to develop their own theory. From 1970’s to ends of 1990’s leading contributors of Midnight Notes Collective such as Silvia Federici and George Caffentzis bring several terms, especially, new enclosures. Then Massimo De Angelis, Michael Hardt and Antonio Negri followed this up in different way. In this study, we will try to reflect the perspectives of autonomist writers who criticize Hardin and Ostrom from an autonomist perspective, by adding concepts such as enclosure, commoner, commoning to the concept of commons.

Keywords: Autonomist Marxism, Commons, Enclosures, Commoning, Midnight Notes

GİRİŞ

İtalyan’ın en önemli işçi hareketlerinden biri olarak bilinen Operaismo Hareketi kendisinden sonra gelen ve belki de onun bir uzantısı olarak görebileceğimiz Otonomist Marksizm akımını doğurmuştur. 70’li yıllara damgasını vuran bu akım kapitalist işin reddi başta olmak üzere kendini değerli kılma, maddi olmayan emek gibi birçok kavramı da sınıf mücadelesinin bir parçası haline getirmeyi amaçlamıştır. Otonom yani kendi kendini örgütleyebilen yapılar kurmak isteyen OM işçi sınıfının bunu başarabilmesi için bütün şartların oluştuğunu belirtmektedir. Zira post fordist dönemde fabrikadan çıkan işçi bilgi teknolojileri gibi araçlarla reklamcılık gibi mesleklerle üretim araçlarını ele geçirmiştir. Bu durum işçi sınıfına antikapitalist bir toplum için öznellikler yaratabilme kapasitesi kazandırmıştır.

Garret Hardin’in 1968 yılında Müştereklerin Trajedisi adlı makalesiyle tartışmaların odağı haline gelen müşterekler kavramı, 1990’larda ekonomist Elinor Ostrom’un yapmış olduğu ampirik çalışmalarla, öz örgütlenme bağlamında Hardinci görüşe dair karşı argümanlar geliştirmesiyle solcu yazarların dikkatini çekmiştir. Daha sonraları bu akımdan etkilenen günümüzde işlerlik kazanması için yeni açılımlar yaparak kavramlar ortaya atan araştırmacılar, düşünürler ve siyaset bilimciler ortaya çıkmıştır. 1990’larda popülerlik kazanan müşterekler kavramını sınıf mücadelesine entegre etmeye çalışan Silvia Federici, George Caffentzis, Massimo De Angelis, Michael Hardt ve Antonio Negri gibi otonom yazarlar bu yeni açılımı başlatmış oldular.

Özellikle Afrika’ya giderek sermayenin uluslararası kurumlar eliyle yapmış olduğu “yeni çitlemeleri” inceleyen Silvia Federici, Zapatistalara katılarak otonom yönetimi deneyimleyen Caffentzis, bu ikiliden etkilenerek müşterekleri bir ilişkisellik ve öznellik yaratma potansiyeli olarak gören De Angelis ve son olarak müşterekleri büyük

Yusufcan Karaoğlu¹

How to Cite This Article

Karaoğlu, Y. (2023). “Otonomist Marksizm’de Müşterekler”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 9(71):4011-4019. DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/JOSH.AS.73749>

Arrival: 19 August 2023

Published: 31 December 2023

International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

This journal is an open access, peer-reviewed international journal.

¹ Arş. Gör. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Sivas, Türkiye.

mutlak demokrasi hayalinin merkezine koyan Hardt ve Negri kavramın zenginleşmesini sağlamışlardır. Bu çalışmada söz konusu yazarların müşterekler hakkındaki çalışmaları incelenerek, kavramın Otonomist Marksizm bağlamındaki yeri belirlenmeye çalışılarak, Ostromcü görüşten farklılıkları, sınıf ve antikapitalist mücadeledeki yeri ve öneminden bahsedilecektir.

İŞÇİCİLİK (OPERAİSMO) HAREKETİ ve OTONOMİST MARKSİZM

Operaismo yani işçilik 1950'ler sonrası yaşadığı sorunlara dikkat çekmek için işçi sınıfını yeniden tanımlamak üzere Mario Tronti ve Antonio Negri'nin başı çektiği solcuların 1960'lar ve 1970'lerde bir araya gelerek İtalya'da başlattığı bir harekettir. Hareketin *mümkün hale gelmesine* neden olan temel argüman ise Sovyetler Birliği'nin işçilerin ülkesi olmaktan öte kapitalizmin totaliter bir versiyonu olmasıdır (Virno, 2013: 8).

İşçilik hareketi 70'li yılların sonuna doğru etkisini yitirirken İtalya'da otonom düşünce etrafında şekillenen 1977-78 hareketi adıyla yeni bir hareket doğdu. Bu hareket işin reddi, işçi sınıfının otonomisi gibi neo-marksist bir görüş etrafında şekillenmeye başladı. Temsilcileri ise Antonio Negri, Maurizio Lazzarato, Paolo Virno gibi Marksist düşünürlerdi. Bu düşünce Otonomist Marksizm olarak bilinmeye başladı. Bugün bu yaklaşım içerisine dahil ettiği birçok düşünür ve kavramla yoluna devam etmektedir.

77 Hareketi kapitalizmin yerine geçecek ama otoriter, bürokratik bir yapıya sahip Sovyet tipi bir yönetimin aksine kapitalist sistemde işi ve maaşlı emeği reddeden kentli genç proletaryaya yeni bir program vadetmektedir. Bu yeni toplumsal yapıyı temsil eden genç proleterlerin en belirgin özelliği teknolojik ve bilimsel kazanımlarının oldukça fazla olmasıdır. Bu teknolojik ve bilimsel kapasitenin yüksek olmasına rağmen entelektüel ve yaratıcı enerjilerin bu denli israfı kapitalizmin çelişkisi olarak göze çarpmaktadır. Böylece, bu hareketin öne çıkan temalarını kültürel dönüşüm, kitle yaratıcılığı ve işin reddi olarak göstermek mümkündür (Berardi, 2007: 155-6).

İtalya'daki bu sol hareketlerin genel tavrı klasik Marksist çizgiden biraz farklı olarak devrimci kuramın oluşabilmesi için öncelikle devrimci pratiğe önem verilmesidir. Devrimci kuram ancak sahada verilen mücadele sonucu ortaya çıkan sorulara cevap vererek etkinliğini gösterebilirken devrimci pratik sonucu ortaya çıkan kuram yine sahada yaratıcı uygulamalarla kendini gösterir. Bu iki fenomen arasındaki ilişki bir tür laboratuvar ortamına benzetilebilir (Hardt, 2005: 20). Böylece, İtalyan Yetmiş Yedi Hareketi'nin özelliklerini "*işçi merkezli olmayan (non-operaio), entelektüel, düzensiz çalışan, otonom emek figürlerini sahneye çıkartarak büyük fordist dönüşümü, çelişkili biçimlerde de olsa gerçekleştiren*" bir yapı olarak tanımlamak mümkündür (Virno, 2005: 11).

MÜŞTEREKLER KAVRAMI

Müşterekler kavramı ilk defa 1968 yılında Science'ta Garret Hardin tarafından yayınlanan Müştereklerin Trajedisi adlı metin ile tartışılmaya başlanmıştır. Hardin'e göre (1968), bir otlak alanın farklı çobanlara ait sığırlar tarafından kullanılması durumunda her bir çobanın kendi hayvanını daha fazla otlatacağı düşüncesinden dolayı kaynak tükenecek ve trajediyle sonuçlanacaktır. Hardin'in bu rasyonel insan davranışı üzerinden temellendirdiği düşüncesi uzun yıllar boyunca kabul görmüştür.

80'li yılların ortasından sonra Hardin'in düşüncesinin geçerli olduğunu gösteren ampirik çalışmaların ampirik geçerliliği konusunda olmasa da genelleştirilebilirliğinin sorgulanmasına yol açan birtakım çalışmalar ortaya konmuştur (Ostrom, 2002: 3). Yine geleneksel kuramın ortak kaynakların kullanımı konusunda öne sürdüğü boyut ve kullanıcıların heterojenliğinin özyönetim girişimlerinin örgütlenme ve sürdürülebilirliği üzerinde yapmış olduğu olumsuz etkileri tek tip bir yaklaşımla tanımlayamayacağı görüşü Ostrom tarafından ifade edilmiştir (Ostrom, 2002: 15). Elinor Ostrom *müştereklerin trajedisi* görüşünü 1990'lı yıllarda yapmış olduğu çalışmalarla tersine çevirmeyi başarmış ve bu çalışmalarla 2009 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'nü almıştır.

Ostrom "Müşterekleri Yeniden Tanımlamak" (2002) adlı çalışmasının sonuç bölümünde ortak kaynakların özyönetimi hususunda çözülmesi gereken birçok sorun olduğunu ifade etse de belirli şartlar altında ve asgari iletişim sağlayan kaynak kullanıcılarının söz konusu kaynağı sürdürülebilir bir biçimde kullanabilmesinin mümkün olduğunu belirtmiştir.

George Caffentzis ve Silvia Federici Özelinde Midnight Notes Kolektifi ve Yeni Çitlemeler

Silvia Federici ve George Caffentzis'in müşterekler hakkında fikirlerini geliştirdikleri yer Midnight Notes adlı kolektifi. Burada 1979'dan 1992'ye kadar müşterekler hakkında yayınlar yaptılar. Midnight Notes (MN) Kolektifi'nin ortaya koyduğu müşterekler anlayışının şekillenmesinde dikkat çeken ilk kavramsallaştırma "yeni çitlemeler"dir. Geleneksel Marksist yaklaşım çitlemelerin kapitalist toplumun oluşumunda iş gücünün üretim araçlarından uzaklaştırılması ve ücretli bir işçi sınıfının oluşmasına neden olduğunu belirtse de MN bu sürecin sermayenin içine düştüğü krizlerde tekrar müştereklere saldırarak onu çitleme yoluna gittiğini belirtmektedir. Yeni çitlemeler kavramı 1980'lerde Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın Sahra Altı Afrika Ülkeleri'nde

uygulamaya başladığı “Yapısal Uyum Programı” ile el koyulan her türlü varlık, emek ve toplumsal ilişkiyi belirtmektedir.

Caffentzis bugünkü yazın hayatına ait fikirler dizisinin Otonomist Marksizm’in de fikir babalığını yapan İtalyan İşçilik Hareketi’nden geldiğini bu hareket ile birlikte sınıf mücadelesine bütün bir sistem içerisinde meydana gelen bir alan olarak baktıklarını ve bunu bir binaya bakıp da onu *bir şey* olarak görmekten ziyade arkasında acılar ve mücadeleler gerçekleşen bir şey olarak görmelerini sağladıklarını belirtmiştir. Aynı şekilde, Federici de işçilikten ücretin toplumu örgütlemenin aracı olarak politik bir önemi olduğunu öğrendiğini belirtip, daha sonra kendi çalışmalarında bu ücret anlayışını hem cinsiyet hem de uluslararası iş bölümü ve ilkel birikimin sırrını ortaya çıkaran bir araç olduğunu saptadığını belirtmiştir (Barbagallo, Beuret, & Harvie, 2019: 2-3). Midnight Notes Kolektifi ile Otonomist Marksizm’in kapitalizmi yorumlaması arasında benzerliklerinin yanında zıtlıklar da bulunmaktadır. Özellikle OM’in önemli bir temsilcisi olan Antonio Negri’nin çokluk anlayışıyla MN’nin işçi sınıfının genişlemesi anlayışı ve Negri’nin müşterekler ve el koyma anlayışı ile MN’nin müşterekler ve çitleme anlayışı benzerken, Negri’nin sermayenin artık üretimi örgütlediğini ve artık kâra bel bağlamadığını birikimini sadece el koyarak rant aracılığıyla yaptığı görüşü gibi daha birçok görüşte ters düşmektedirler (Caffentzis, 2010: 29).

MN’nin Marksizm’de var olan fabrika merkezli sömürü modelini alıp ona yeni bir soluk getirmeye çalışmıştır. Kapitalizm’deki ücret sorununu yeniden yorumlayarak ücretsiz, görünmez ve tanınmayan emek biçimleri üzerine metinler kaleme almışlardır. Silvia Federici’nin Ev İşi için Ücret yaklaşımından edindikleri tecrübelerle ev hanımı, uyuşturucu kuryesi, endüstri bitkisi üreten köylüler, mahkumlar gibi kesimleri işçi sınıfının yeni bileşenleri olarak ele almışlardır (Caffentzis, 2010: 26).

Yeni çitlemelerin toplulukların geçim kaynaklarına son vererek gerçekleşen eski çitlemelerden farkı bu çitlemeleri yaparken kullandığı yöntemlerdir. Bu yöntemlerden ilki Endonezya’dan Amazonlar’a son “ilk yerli” nüfusun uygulanan şiddet aracılığıyla devlete bağlı doğal koruma alanlarına kapatılması, Üçüncü Dünya’nın “köylüleri” olarak nitelendirilen ve tehlikeli koşullarda serbest ticaret bölgelerinde çalışmak zorunda olan işçilerdir. İkinci yöntem ise Borç Krizi olarak nitelenen ve borca karşı toprağa el koyulan yöntemdir. Bu yöntem Afrika ve Asya ülkelerinde IMF eliyle verilen borçlara karşı yerel toprak sahiplerinin topraklarını satmasıyla uygulanmaktadır. Üçüncü olarak seyyar ve göçmen emeğinin sermaye tarafından başat emek biçimi olarak kullanılmasıdır. Zira bunu sağlayan şey ise devamlı göçe zorlanan emek gücünün ucuz ücret, dağınıklık, hukuk, mahkeme ve polis karşısında savunmasız kalmasıdır. Yeni çitlemelerdeki dördüncü yöntem ise doğrudan yeniden üretim kapasitemizi hedef almasıyla ilişkilidir. Buna göre, çevre tahribatıyla müşterek alanlarımıza saldıran ve sonuç olarak ekolojik dengemizi bozan sermaye yeniden üretim kapasitemizi azaltmaktadır (Collective, 2023: 55).

Caffentzis ve Federici’nin dikkat çektiği gibi çitlemeler toplulukların kendilerini yeniden üretmek için sermayeden azade olarak kullandıkları kaynaklara el koyulmasıdır. Genellikle bu sermayenin işçi sınıfının yapısını bozmak, sınıf gücünü azaltmak ve toplumsal yeniden üretimin maliyetini tekrardan işçi sınıfının üzerine yüklemek istediği anlarda meydana gelmektedir. Sermaye, böylelikle hem karları artırır hem de yeni bir birikim döngüsü başlatmış olur (De Angelis, 2019: 214).

Caffentzis ve Federici (2017: 139-140) daha çok sivil toplumla ilişkilendirilen “Üçüncü Sektör” anlayışıyla müştereklerin birlikteliğinin imkânı üzerine de düşünmüşlerdir. Buna göre ikili, devlet ve piyasanın yanında müştereklerin de varlığının kendilerine daha fazla kar sağlayacağını belirten toplulukların bulunduğunu özellikle kentlerde oluşturulan bostanların bu sınıflandırma içinde değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Taze ve kaynağı bilinen gıdaya bir erişim olarak görülen kent bostanları gibi alanlara olan talepler her ne kadar meşru olarak görünse de ileride bu tür toplulukların ötekenden korunmayı sağlayan kapalı cemaatler üreten müştereklere evrilme tehlikesi vardır. Onlara göre, “*müşterekler daha iyi bir kapitalizme gitmenin yolları değildir. Ya eşitlikçi ve iş birliğine dayalı bir toplumu kurmanın araçları, ya da bunları kullanma lüksü olan ve bu nedenle de etraflarındaki sefaleti daha kolay görmezden gelebilecek olanlar için sığınaklar yaratarak toplumsal bölünmeleri derinleştirme tehlikesi oluştururlar.*”

Caffentzis’in (2012) müşterekler anlayışının Ostrom’dan ayrıldığı nokta Ostrom’un ortak-havuz kaynaklar olarak belirttiği varlıkların tanımlanması ile ilgilidir. Buna göre, Ostrom ortak varlıkları genel olarak yeteri kadar fazla, *olası kullanıcılarının dışlanması güç* doğal veya insan yapımı kaynak sistemleri üzerinden tanımlarken, Caffentzis bu tanıma eleştiri getirmektedir. Zira, hangi tür kaynakların özel mülk anlayışına hangi tür kaynakların ortak mülk anlayışına uygun olduğunu saptamak imkansızdır. Bir toplumsal merkez veya mahalle birliği içinde ekonomistlerin özel mülk olarak gördüğü her şey ortaklaştırılabilir. Tarihte ve günümüzde buna gösterilebilecek sayısız örnek bulunmaktadır (De Angelis, 2019: 216).

Federici ve Caffentzis müşterekler kavramsallaştırmasına sundukları bir başka unsur ise kapalı konut sitelerinden tüketici kooperatiflerine, muhtelif arazi vakıflarından konut kooperatiflerine kadar oldukça fazla yapıdaki müştereklerden oluşan “kapalı” müştereklerdir. Kapalı müştereklerde kaynaklar her ne kadar demokratik ve adil bir

şekilde paylaşılsa da dışarıdakilerin çıkarlarını görmezden gelmesi ve müşteregin kapitalist ilişkiler tarafından şekillenmesi sebebiyle sınıfsal mücadeleyi daha da derinleştirmektedir (2014: 98). Buna ek olarak, yazarların bahsettiği bir diğer kavram ise belirli bir alanı çevreleyerek üretim yapıp satılan “meta üreten” müştereklerdir. Meta üreten müştereklere örnek ise yüzlerce kilometre kıyısı bulunan Maine bölgesinde, yıllarca süren çatışmalardan sonra, belirli balıkçı gruplar tarafından paylaşılan alanlarda yapılan ıstakoz üretimidir. Bununla beraber, Maine ıstakoz müştereklerinin başarılı bir müşterekler modeli olamamasının nedenlerinden biri, her ne kadar emek gücü alınan kararlarda karar verici bir konumda bulunsun da ıstakoz üretiminin serbest deniz ürünleri piyasasına bağlı olması ve ABD hükümetinin Maine Körfezi’nde petrol arama faaliyetlerine izin vermesi durumunda ıstakoz üretiminin son bulacak olmasıdır (2014: 99).

Feminist kuram üzerine düşünen Federici’nin Otonomist marksizme sunduğu bir diğer kavram ise toplumsal yeniden üretimdir. Emeğin özellikle toplumsal yeniden üretimin sac ayaklarından birini oluşturan ev işi, çocuk bakımı gibi duygu yoğun işlerde göz ardı edilmesi üzerine Ev İşİ İçin Ücret Hareketini başlatmıştır. Federici’nin feminist kuramının gelişmesinde Afrika’da IMF’nin Yapısal Uyum Programı çerçevesinde borçlandırılan kadınlar üzerine yapmış olduğu çalışmalar etkili olmuştur. Federici yeniden üretimin sadece barınma, yemek hazırlama, mekân organizasyonu, çocuk yetiştirme, seks ve üreme gibi maddi ihtiyaçlarımızla ilgili olmadığını söz konusu kavramın önemli yönlerinden biri de hayatımıza anlam katan mücadelelerimizi besleyen kolektif hafızanın ve kültürel simgelerinde yeniden üretim içinde değerlendirilebileceğini belirtmektedir (2023: 27).

Federici’nin feminist bir perspektiften kadınları müşterekler siyasetinde belirleyici bir unsur olarak ele almasındaki birincil sebep kadınların yeniden üretime yönelik işlerdeki kabiliyetlerinden ileri gelmektedir. Kapitalist kalkınmanın ilk aşamasında kadınların hem İngiltere’de hem “Yeni Dünya”da toprakların çitlenmelerine karşı ön saflarda mücadele etmeleri, Peru’da İspanyolların saldırılarına karşı yüksek dağlara kaçarak bugün hala ayakta kalan kolektif yaşam biçimleri yaratmaları, Kamboçya’dan Senegal’e kadar Üçüncü Dünya’nın hemen hemen her yerinde para müşterekleri gibi çalışan kredi birlikleri kurmaları ve dünya genelinde buna benzer daha bir çok örgütlenme biçiminde etkin olmaları Federici’nin argümanını destekleyen önemli örneklerdir (Federici, 2010: 287).

Midnight Notes Kolektifi ve Arkadaşları (2009: 13) tarafından yayımlanan son çalışmada sermaye ile mücadelenin içerisi ve dışarısı şeklinde iki yolu olduğundan bahsedilmiştir. Buna göre “içerisi” kapitalist sistem içerisinde onun kurumlarıyla (devlet, şirketler, yasal sistem, geleneksel sivil toplum, ya da geleneksel kültürel yapılar) yapılan ücret/gelir temelli reformist mücadelelerdir. “Dışarısı” ise otonomist bir tavırla kapitalist olmayan toplumsal alan ve ilişkiler yaratma mücadelesidir. Bu mücadelede örneğin fabrika gibi kapitalist kurumlar ele geçirilerek yeniden düzenlenmeye çalışılmaktadır.

Massimo De Angelis ve Müşterekler

Massimo De Angelis Marksist bir perspektiften yararlanarak çalışmalarını ortaya koymuş bir araştırmacıdır. Onun müşterekler yazınıyla tanışması ise Midnight Notes Kolektifi’nin yeni çitlemeler başlıklı bir sayısının eline geçmesiyle olmuştur. De Angelis böylece, ana akım marksist görüşün aksine ilkel birikimin sadece 15. ve 17. Yüzyıllar arasında sanayi devriminin de altyapısını oluşturan çitlemeler dönemiyle sınırlı kalmadığını günümüzde geri kalan müştereklerin yeni çitlemelerle sermaye tarafından ele geçirildiğini anlamıştır. De Angelis (2001) bu süreci ilkel birikimin “devam eden karakteri” olarak tanımlamaktadır.

De Angelis, çitlemelerin iki amacı olduğunu saptamıştır. İlk olarak, sermayenin henüz metalaştırmadığı müşterekleri kendi büyümesinin bir parçası olarak çitlemektir. İkincisi, geçmişte mücadeleler sonucu oluşturulmuş refah, sağlık ve eğitim sistemleri; kütüphaneler ve kapitalist fabrikalarda işçiler tarafından oluşturulmuş öz örgütlenme alanları gibi müşterekler. Yani, anlaşıldığı üzere sermaye birikimini arttırmak için var olan müşterek alanları çitlemeye çalışırken, ücretsiz çalışanlar da dahil olmak üzere işçi sınıfı da müşterekler için mücadele etmektedir. Böylece De Angelis bize müşterekler ve mücadeleleri bir arada düşünmemiz gerektiğini göstermiştir (De Angelis, 2014: 72).

Her siyasal ve/veya toplumsal teoride olduğu gibi De Angelis de özne meselesine değinmektedir. Ona göre Marksist bir kavram olan proletarya nasıl ücretli işçiyi de içeriyorsa müşterekçi terimi de proletarya terimini kapsamaktadır. Ayrıca De Angelis müşterekçilere kurucu bir güç yükleyerek “müştereklerin yeniden üretimiyle meşgul olan ve sermayeyle ilişkinin çoğunlukla gerekli olduğu, ancak toplumsal varlıklarını ve faaliyetlerini tüketmeyen toplumsal özneler” olarak tanımlamıştır (De Angelis, 2017: 184). Radikal dönüşümün temel açmazlarından birinin orta sınıflı veya sınıfsız bir alternatifin başarılamayacağıdır. Bundan dolayı eğer bir radikal dönüşüm gerçekleşecekse öncelikle “orta sınıfın imha edilmesi” gerekmektedir. Zira “orta sınıflık” kapitalist düzen içindeki bir iyileştirme ve düzen fikrini olumsuzlamaktadır (De Angelis, 2014: 308).

Hardin’in çokça alıntılanan ve hala alıntılanmaya devam eden makalesine de bir eleştiri getiren De Angelis ve Harvie (2014) onun müşterekler çözümlemesinin eksik kısmının müşterekleştirme pratiğini icra eden topluluk veya

müşterekçileri göz ardı etmesi olduğunu belirtirler. Onlara göre Hardin'in makalesinde temsil edilen birey Homo economicus – neoliberal iktisadi insandır. Müşterekleştirme kavramı ilk defa Midnight Notes üyelerinden Peter Linebaugh tarafından kullanılmıştır. Kavram, kısa haliyle, müştereklerin yaşamı ve yaratıcı enerjisi olarak tanımlanabilir. Bir sistem olarak müşterekler sadece ortak zenginlik üretmez ayrıca kendine has ilişkisel değerler, diğer bir tabirle, değer pratikleri üretir. Bu çerçevede müştereklerde ilişkisellikten ortaya çıkan şeyi müşterek özneliği olarak tanımlayabiliriz. Öyle ki bu Homo economicus olarak bilinen bireyci kapitalist öznelikten farklı bir öznelik yapısına işaret eder (De Angelis, 2019: 213).

Müştereklerde emeği harekete geçirmede, kapitalist anlayıştan tamamen farklı, kullanılan iki emek türü vardır. Bunlar komün emeği ve karşılıklı emektir. Bu iki emek türü birbirinden farklı olsa da birbirini tamamlayıcı özelliğe sahiptir. Komün emeğini bir grubun belirli bir bölge ve görev için bir araya gelip o işi yapması olarak tanımlayabilirken, karşılıklı emeği kan bağışında olduğu gibi A kişinin B kişisi için B kişinin de C kişisi için bağış yapacağı varsayımı üzerinden gerçekleştirilen ve karşılıklı yardım, hediyeleşme gibi karşılıklılık anlayışından doğan emek türü olarak tanımlayabiliriz (De Angelis, 2017: 210-1). Bu bağlamda, Marksist bir kuramcı olarak De Angelis'in müşterekler teorisini emek bağlamında da zenginleştirdiği görülmektedir.

Sermaye kendisini ancak emeğin sömürülmesi, işçi sınıfı arasında bölünmelerin yaratılması ve doğanın tahribatı anlamına gelen kâr ve birikim yoluyla yeniden üretebilir. Müşterekler ise ürettiği ortak kaynakları ve topluluğu paylaşma kültürüyle bir araya getirerek kendini yeniden üreten bir toplumsal süreçtir (De Angelis, 2017: 104). Müşterekler, anti-kapitalist bakış açısıyla bile ele alındığında, çitleme ve izinsiz yararlanma yoluyla değil, yetersiz koordinasyon becerileri, güvensizlik, aşırı kullanım, amaç ayrılığı, yeni bir bağlama uyum sağlayamama gibi maddi olmayan kaynakların eksikliği sebebiyle yok edilmektedir (De Angelis, 2019: 218).

Müştereklerin değer pratikleri sermayenin değer pratiklerinden oldukça farklıdır. Bu değer pratikleri toplumsal iktidarın devamını sağlarken müşterek sistemlerini de şekillendirirler. Müşterekler içerisinde yer alan ve onları (yeniden) üreten bu toplumsal emeğe ve buna karşılık gelen iş birliği biçimlerine “müşterekleştirme” adı verilmektedir (De Angelis, 2014: 302). Burada müştereklere ilişkisel bir anlam kazandıran müşterekleştirme mefhumu De Angelis'in kavramsallaştırmasına yeni bir boyut kazandırmaktadır. Müşterekleştirmede kullanılan otonom gücün karşı karşıya kaldığı bir diğer konu ise meşruiyettir. De Angelis bu konuda İtalya'daki toplumsal merkezlerin gecekondulaşarak elde ettiği başarıya vurgu yapmaktadır. Öyle ki bu merkezler önce otonom ve kendini örgütleyebilen bir yapıyla devlet ve sermaye alanı dışında kurulmuş daha sonra devlet ile yapılan müzakereler sonunda meşruluğunu kabul ettirmiştir. Böylelikle, meşruiyetin müşterekleştirme yoluyla yeniden üretildiği söylenebilmektedir (De Angelis, 2017: 232-3).

Kapitalizmin çitlemeler, özelleştirmeler ve müştereklerin sermaye tarafından soğurulmasına müşterekleşmeler aracılığıyla engel olunabilmesi için müşterekleşme sürecinin birlikte iş görme, iş birliği ve iletişim pratiklerine katılımları arttıracak araç ve kuralları sürekli geliştirmelidir (Stavrides, 2019: 49). İş birliği içerisinde yapılmış bütün girişimleri müşterekleştirme olarak tanımlamak doğru olmaz. Patronla yapılacak bir anlaşma pazarlığı veya yönetim kademeleriyle yapılacak bir disiplin veya terfi görüşmesi müşterekleştirme olarak değerlendirilemez. Yine siyasal alanda politikacıların sosyal haklarda yapmayı planladığı büyük kesintiler öncesinde “hepimiz bu işte birlikteyiz” retoriğine sarılması müşterekleştirme değil olsa olsa “kontrolün nevrotik gösterisi” olarak değerlendirilebilir (De Angelis, 2017: 208).

Toplumsal hareketler ve müşterekler arasındaki ilişkiye de değinen De Angelis, hareketlerin alternatiflerin üretimine katkı sağlayabileceği ama asla bir alternatif olamayacağını belirtmiştir. Müştereklerin de toplumsal hareketlerin itici gücünü oluşturan öznelinin yaşamlarını ve toplumsallık biçimlerini yeniden üretmesi bağlamında bir zemin oluşturduğunu eklemiştir. Bu bağlamda, hem New York'taki İşgal Et hareketi olsun hem de Mısır veya Tunus'taki Arap Baharı olsun maddi ve maddi olmayan müştereklerin paylaşılmasıyla gerçekleştiğini aksi taktirde bu hareketlerin varlığı mümkün olmazdı (De Angelis, 2017: 273). Hareketleri siyasi teorilerinin önemli bir parçası olarak gören Hardt ve Negri'nin müşterek varlık (2009) anlayışından farkını da ortaya koyan De Angelis (2017: 19), her ne kadar H&N'nin müşterekleri neoliberalizme karşı verilmiş mücadeleleri içine alan bir politik ilke olarak görmesini benimsese de yer kürede üretilen her şeyin toplumsal emek aracılığıyla üretiliyor olması onun devlet ve sermaye tarafından özel mülkiyet anlayışıyla korunduğunu ve bu anlayışın üstesinden sadece toplumsal hareketler aracılığıyla gelinebileceğini belirtmektedir.

Michael Hardt ve Antonio Negri'de Toplumsal Hareketlerin Müştereklere Katkısı

Michael Hardt ve Antoni Negri (H&N) 1990'ların sonundan ve 2010'lu yılların ortasına kadar birlikte yapmış oldukları çalışmalarla, dünyada olup biten olayları İmparatorluk (2000), Çokluk (2004), Ortak Zenginlik (2009) ve Meclis (2017) adlı çalışmalarıyla Otonomist Marksist bir yaklaşımla tanımlamaya çalışmışlardır. Sermayenin ulus devlet ile olan iş birliğini imparatorluk olarak ele alan bu ikili, bu yeni düzene karşı koyabilecek politik özneyi çokluk

olarak ele almıştır. Meclis'te ise eğer güncel gelişmeler ışığında çokluk yeni bir düzen kurabilecekse bunun nasıl olabileceği üzerine fikirleri ortaya koymuşlardır.

Otonomist Marksist geleneğin bir üyesi olan H&N Caffentsiz ve Federici'nin belirli kavramsallaştırmalarla açıklamaya çalıştığı müşterekleri yeni bir boyuta toplumsal hareketlerle olan ilişkisine taşımıştır. H&N bu ilişkiyi üç aşamayla tanımlamıştır. Buna göre, ilk olarak, toplumsal hareket aracılığıyla ele geçirilen sabit sermaye tabandan demokratik ve özerk bir yönetimle bundan böyle müşterekler olarak anılabilecektir. İkincisi, 20. yüzyılın sonunda başlayıp 21. yüzyılda da devam eden hareketlerin, işgallerin ve kampların ortaya koyduğu arzu kısa süreli de olsa bu hareketlerin örgütlendiği ve kurumsallaştığı taktirde ne kadar etkili bir kurucu güç olabileceğini göstermiştir. Üçüncü olarak oluşan bu politik zemini sahnenin merkezine taşımak politik bir alan olmayan müşterekleri politikleştirir. Bunu başarabilecek girişimci özne ise çokluktur (Hardt & Negri, 2019: 322).

Ostrom'un "ortak havuzdaki kaynakların" yönetilmesi gerektiği yönündeki ve bu yönetim organizasyonunun söz konusu kaynakların tükenmemesi için sadece kamu ve özel sektör tarafından idare edilmesi gerektiği görüşünü reddetmesi Hardt ve Negri tarafından kabul görmektedir. Bununla birlikte, H&N Ostrom'un özyönetime dayalı bu kaynakların içeridekilerle dışarıdakileri net bir şekilde ayıran küçük gruplar olması gerektiği fikrini "*bizim çok daha büyük özelemlerimiz var ve diğerlerine de açık, çok daha geniş demokratik deneyimlerle ilgileniyoruz... bugün demokrasinin yeni ve daha eksiksiz biçimlerini hayata geçirmenin mümkün olduğunu göstermek zorundayız.*" diyerek reddetmişlerdir. (Hardt & Negri, 2019: 146).

H&N'nin düşüncesinde sınıf mücadelesinde başat emek biçimi gayrimaddi emektir. Gayrimaddi emeğin yapısı itibariyle paylaşılabılır ve tekrar üretilebiliyor olması bu emek biçimini oluşturan fikirler, imajlar, bilgiler, kodlar, diller ve hatta duygulanımların mülkiyet alanı dışına çıkabilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu da müşterekleştirme faaliyetinin bir parçası olduğu noktada mülkiyet ilişkilerinin zayıflatılmasına yol açabilir. Fikirler, imajlar ve duygulanımların yapısı gereği en çoklanabilmesi üretkenliği de çoğaltmaktadır. Bununla beraber, bu tarz üretim biçimlerinin sermayenin veya kamu gücünün kontrolüne geçmesi üretkenliklerini düşürmektedir. Bu da sermaye açısından müşterek, mülkiyet olarak ne kadar kısıtlanırsa üretkenliğinin de o kadar azalacağı çelişkinin doğurmaktadır. (Hardt, 2010: 349).

Hardt ve Negri'nin günümüz kapitalizminde artık bilgi ve enformasyon kodları olarak paylaşılması mümkün ve toplumsal ilişkileri de belirleyip yönlendirme gücü olan, maddi olmayan ürünler ile bağlantılı, yeni müşterek biçimlerinin ortaya çıktığını belirtmesi, ikilinin sadece müştereklere yeni bir tür eklemeyi aynı zamanda, öznellik üretebilme kapasitesine sahip olabilme iddiasıyla bir müşterekleşme sürecini de ele aldığını belirtmek mümkündür. Bununla beraber, müştereklerde öznellik yaratabilme kapasitesinin sadece bugünün toplumunda değil geçmişinde toplumunda (gayrimaddi etkinlikler şeklinde olmasa bile toprağın işlenmesi gibi maddi etkinlikler aracılığıyla) var olan bir özelliktir. O halde H&N'nin kastettiği şey bugünün müşterekleşme pratiklerinin özelliği kapitalist yeniden üretimi engelleyecek öznellikler yaratmasıdır. Bu da bize ikilinin Marksistlerin ortaya koyduğu kapitalist toplumun kendi altını oyacak ilişkiler içerdiğine ve ürettiğine yönelik çelişkinin yeni bir yüzünü ortaya koymaya çalıştığını göstermektedir (Stavrvides, 2019: 45-6).

Federici, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeği egemen emek türü olarak ileri sürmesinin sorunlu ve politik olarak sınırlı bir görüş olduğunu belirtmektedir. Zira Federici'ye göre bu görüş Küresel Kuzey'de baskın olan bir emek türünün Üçüncü Dünya bölgelerinde hala egemen olan bedensel emek sömürsünü göz ardı ettiği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda düşünülmüş müşterekler fikrine bağlı bir özgürleşme tahayyülü, bedensel emeğin maddi olmayan emeğin varlığını sürdürmesini sağladığı bir dünyada imkânsız bir tahayyül olmaktan öteye gidemez (Gonzalez, 2019: 248).

Hardt ve Negri'nin Ortak Zenginlik metni için bir eleştiri yazısı kaleme alan coğrafyacı Marksist teorisyen David Harvey ikilinin metropollerini çokluğun oluşturduğu müşterek mekanlar olarak ifade etmesini ve kentlerde meydana gelen mücadelelerin önemine değinmesini memnuniyetle karşıladığını belirtmiştir. Zira H&N metropollerini müşterek üreten fabrikalar olarak ele alarak fabrikalar endüstriyel işçi sınıfı için ne anlam ifade ediyorsa çokluğun da metropoller için anlamı odur görüşünü savunmaktadır. Bununla beraber, Harvey H&N'nin gayrimaddiliğe ve ilişkiselliğe verdiği önemi fazla abarttığını düşünerek bir sonraki çalışmalarında somut önerilerle gelmelerini beklediğini ifade etmektedir (Harvey, 2009).

Hardt ve Negri, Ortak Zenginlik (2009) sonrası kendilerine getirilen eleştirileri dikkate alarak müşterek varlıkları anlayışını Meclis'te (2017) biraz daha geliştirerek tanımlamaya çalışırken aşağıdaki unsurları sıralamışlardır (Hardt & Negri, 2019: 145):

- ✓ Dünya ve ekosistemlerinin bu denli hasar görmesinden hepimiz farklı derecelerde de olsa sorumluyuz. Özel mülkiyet ve ulusal çıkar anlayışının bu hasarları ortadan kaldıracığı şüphelidir. Bundan dolayı, yeryüzünü müşterek ve evrensel bir varlık olarak görüp sahip çıkmak zorundayız.
- ✓ Gayrimaddi biçimler olarak fikirler, kodlar, imgeler ve kültürel ürünler mülkiyet ilişkilerinin içinde değerlendirilmeye başlanmış ve müştereklere dönüşmeye eğilimindedirler.
- ✓ Bir maddi metanın toplumsal iş birliğine dayalı üretilen veya çıkarılanları müşterek varlıklar olarak ele alınmalıdır. Bazı kaynakların çıkarılıp çıkarılmayacağına demokratik bir biçimde karar verilmelidir.
- ✓ Metropoller ve kırsal toplumsal alanlar, toplumsal etkileşimlerle iş birliğinin bir sonucu olarak yaratılan ortamlar ve yerleşik kültürel çevrimler müşterekler olarak değerlendirilmeli ve bu anlayışla idare edilmelidir.
- ✓ Sağlık, eğitim, barınma ve refahla ilgili toplumsal kurumlar ve hizmetlerin yanı sıra her birimizin yararına olacak ve demokratik bir şekilde dönüştürülmelidir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bir toparlama yapmak gerekirse müşterekler 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bireyin çatışmacı, faydacı bir karakter taşıdığı fikri üzerine literatürde kendine yer bulmaya başlamış bir mefhumdur. Bu insan tipinin bir müşterekler türü olarak doğal kaynaklarımızı tüketeceği düşüncesinin kısmen doğru olabileceği kabul edilse de, bunun genelleştirilemeyeceği, söz konusu kaynağın kullanıcılar arasında belirli şartlar altında ve asgari iletişim kurulduğu taktirde sürdürülebilir bir şekilde kullanılabilmesi belirtilmiştir. Müşterekler literatüründeki bu değişim kavramın 20. yüzyılın sonundan günümüze kadar antikapitalist mücadelede ve sınıf mücadelesi üzerine yazılan metinlerde yer almasını sağlamıştır.

Müşterekler ve sınıf mücadelesini birleştiren ilk oluşum başını feminist yazar Silvia Federici ve George Caffentzis'in çektiği Midnight Notes Kolektifidir. Bu kolektif 1979'dan 1990'lara kadar Afrika'da yerli halkın elindeki ve bir anlamda sermayenin dışında kalan toprak alanlarının Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası aracılığıyla nasıl çitlendiği ve sermayenin birikimine dahil edildiği anlatılmaya çalışılmıştır. Sermayenin bu birikim siyasetine yeni çitlemeler adı verilmektedir. Yerli halkın özellikle kadınların bu yeni çitlemelere karşı verdiği mücadeleler de Silvia Federici'nin metinlerin de yer verdiği konular arasında yer almaktadır. Federici'nin feminist bir perspektifle değindiği bu konular kadının toplumsal yeniden üretimdeki başat rolüyle ilişkilendirilmiştir. Kadınların otonom bir güç olarak sermaye ve devlet gücü karşısındaki potansiyelini öne çıkaran Federici kadın emeğini sadece barınma, bakım gibi alanlarla sınırlanmış müşterekler siyaseti bağlamında İngiltere'deki kapitalist ilk birikimden Peru'da İspanyollara karşı kurdukları kolektif yaşam biçimlerine, Üçüncü Dünya ülkelerinde kurdukları para müşterekleri gibi çalışan kredi birliklerine kadar çitlemelere karşı gösterdiği mücadeleler ile kadın emeğinin alanını genişletmiştir.

Bir Midnight Notes üyesi olan George Caffentzis de Meksika'nın Chiapas bölgesinde Zapatistalara katılarak hem yatay örgütlenme modeline sahip bir mücadeleyi hem de yönetimini deneyimlemiştir. Bu deneyim müşterekler hakkındaki fikirlerinin gelişmesinde önemli bir rol oynayarak Federici ile birlikte müşterekler ve kapitalizm ilişkisi üzerine uyarılarda bulunmuştur. Hem "Üçüncü Sektör" olarak bilinen kapitalizm içindeki sivil toplum anlayışının müşterekler ile olan ilişkisi hakkında hem de tüketici ve konut kooperatifleri gibi müşterek yapıları kapalı müşterekler olarak değerlendirmişlerdir. Birincisinin ileride diğer kullanıcıları dışlayarak diğerinin ise zaten bir kapalı müşterekler oluşturduğu sonucuna varmışlardır. İkilinin dikkat çektiği bir diğer müşterekler türü ise üreticilerin aldığı kararlarla yön verdiği bir çeşit kooperatife benzeyen "meta" üreten müştereklerdir. Bu müştereklerin antikapitalist mücadeleye verdiği zarar ise üretimin serbest piyasa ekonomisine göre yapılmasından ileri gelmektedir.

Midnight Notes Kolektifi ve yeni çitlemeler kavramıyla tanışmasıyla müşterekler üzerine düşünmeye başlayan Massimo De Angelis Marksizmin sermayenin oluşması için 15. Yüzyılın sonunda İngiltere'de başlayan ilk çitlemelerin hala devam ettiğini belirterek "ilkel birikimin devam eden karakteri"ni ortaya koymuştur. De Angelis'in müşterekler literatürüne bir başka katkısı ise eğer bir yerde çitlemeler varsa orada mücadelede olacaktır anlayışıdır. Bu anlayış antikapitalist mücadeleye müşterekleşme dediğimiz kavramı sokmuştur. Böylece De Angelis özne meselesine yönelmiş ve proletaryayı kapsayacak müşterekçi kavramını kullanmaya başlamıştır. De Angelis, sınıf mücadelesinde genel bir kanı olarak orta sınıfın imhasının gerekliliğini vurgulayarak orta sınıfı müşterekleşme faaliyetinin önündeki en büyük engellerden biri olarak görmüştür. Emek meselesiyle ilgili olarak da müşterekçinin kullandığı iki emek türüne dikkat çeken De Angelis bunları komün ve karşılıklı emek olarak adlandırmıştır. Son olarak De Angelis toplumsal hareketlerin müştereklerin oluşmasında bir alternatif olabileceğini belirtmiş; ama sadece hareketlere sarılmanın yanlış olacağını ifade etmektedir.

Bu çalışmada müşterekler literatürüne katkı sunan son Otonomist Marksistler Michael Hardt ve Antonio Negri'dir. Bu iki yazar özellikle 2009 yılında yazdıkları Ortak Zenginlik eserine getirilen eleştiriler sonucunda 2017'de

yayınladıkları Meclis çalışmasıyla müşterekler hakkındaki fikirlerini geliştirmişlerdir. Özellikle Arap Baharı ve İşgal Et hareketleri çerçevesinde meydana gelen mücadelelerin müşterekleşme süreci için önemli bir katkı sunduğunu belirtmişlerdir. Hareketlerin haricinde çokluk olarak ifade ettikleri devrimci öznenin maddi olmayan emek biçimleriyle müşterekleri ele geçirme konusunda daha önce olmadığı kadar yetkin bir konuma geldiğini belirtmişlerdir. Zira maddi olmayan emek biçimlerinin ortaya koyduğu ürünlerin fikirler, kodlar, imajlardan oluşması onun sermaye veya devlet tarafından çitlenmesini zorlaştırırken müştereklerin kullandıkça azalma riskini de ortadan kaldırmaktadır.

Sonuç olarak, müşterekler literatürünün Otonomist Marksizm anlayışıyla birleşmesiyle antikapitalist mücadelede yeni bir kapı aralanmıştır. Böylelikle, kavram sermaye ve devlet alanının dışında De Angelis'e göre müşterekçi, Hardt ve Negri'ye göre çokluk olarak tanımlanan bir öznenin, komün ve karşılıklı emek veya gayrimaddi emek biçimleri aracılığıyla müşterekleşme adı altında verilen bir mücadelenin toplumsal yeniden üretimin, ilişkiselliğin, öznelliğin üretildiği bir alana taşınmıştır. Müşterekler anlayışıyla birlikte Otonomist Marksizm, sermaye ve devlet alanının dışında yeni müşterek mekanlar inşa etmenin yollarını bulmaya devam etmelidir. Müşterekleşme ile birlikte antikapitalist toplumsal hareketlerde devlet ve sermayenin elinde bulunan alanları geri almanın yollarını bulmalıdır. Bu mücadele kent meydanları, kırsal alanlar ve su alanları ile sınırlanmamalı; siber mekanlar olarak adlandırılan internet ortamında da kendini göstermelidir. Bu durumu gerçekleştirecek özne ise müşterekçidir.

KAYNAKÇA

- Barbagallo, C., Beuret, N., & Harvie, D. (2019). Introduction: Always Struggle. C. Barbagallo, N. Beuret, & D. Harvie içinde, *Commoning With George Caffentzis and Silvia Federici* (s. 1-10). London: Pluto Press.
- Berardi, F. (2007). Anatomy of Autonomy. S. Lotringer, & C. Marazzi (Dü) içinde, *Autonomia: Post-Political Politics* (J. Becker, R. Reid, & A. Rosenbaum, Çev., s. 148-170). New York: Semiotext(e).
- Caffentzis, G., & Federici, S. (2017). Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde Müşterekler. F. Adaman, B. Akbulut, & U. Kocagöz içinde, *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Bir Antoloji* (Kolektif, Çev., s. 128-143). İstanbul: Metis.
- Caffentzis, G. (2010). Two Themes of Midnight Notes: Work/Refusal of Work and Enclosure/Commons. C. Hughes (Dü.) içinde, *Toward the Last Jubilee: Midnight Notes at Thirty Years!* (s. 24-30). New York: Autonomedia.
- Caffentzis, G. (2012). www.semanticscholar.org. Retrieved July 2023, from A Tale of Two Conferences: Globalization, the Crisis of Neoliberalism and Question of the Commons: <https://www.semanticscholar.org/paper/A-Tale-of-Two-Conferences%3A-Globalization%2C-the-of-of-Caffentzis/f7201629bf9739c8045dfd904c7d0e964df487f9>
- Caffentzis, G., & Federici, S. (2014). Commons against and beyond capitalism. *Community Development Journal*, 49(1), 92-105.
- Collective, M. N. (2023). Yeni Çitlemelere Giriş. In S. Federici, *Dünyayı Yeniden Efsunlamak: Müşterekler Siyaseti ve Feminizm* (pp. 51-60). İstanbul: Metis.
- De Angelis, M. (2001, September). Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's "enclosures". *The Commoner* (2), 1-22.
- De Angelis, M. (2014a). The commons: a brief life journey. *Community Development Journal*, 49(1), 68-80.
- De Angelis, M. (2014b). Social Revolution and Commons. *The South Atlantic Quarterly*, 113(2), 299-311.
- De Angelis, M. (2017). Krizler, Hareketler ve Müşterekler. F. Adaman, B. Akbulut, & U. Kocagöz içinde, *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji* (s. 250-277). İstanbul: Metis.
- De Angelis, M. (2017). *Omnia Sunt Communia: On the Commons and the Transformation to Postcapitalism*. London: Zed Books.
- De Angelis, M. (2019). The Strategic Horizon of the Commons. C. Barbagallo, N. Beuret, & D. Harvie (Dü) içinde, *Commoning With George Caffentzis and Silvia Federici* (s. 209-221). London: Pluto Press.
- De Angelis, M., & Harvie, D. (2014). The Commons. In M. Parker, G. Cheney, V. Fournier, & C. Land, *The Routledge Companion to Alternative Organization* (pp. 280-294). London and New York: Routledge.
- Federici, S. (2010). Feminism and the Politics of the Commons in an Era of Primitive Accumulation. T. C. Collective (Dü.) içinde, *Uses of a Whirlwind: Movement, Movements, and Contemporary Radical Currents in the United States* (s. 283-294). Oakland: Ak Press.

- Federici, S. (2023). *Dünyayı Yeniden Efsunlamak: Müşterekler Siyaseti ve Feminizm*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Gonzalez, E. (2019). The Construction of a Conceptual Prison. C. Barbagallo, N. Beuret, & D. Harvie (Dü) içinde, *Commoning With George Caffentzis and Silvia Federici* (s. 247-251). London: Pluto Press.
- Hardin, G. (1968). Tragedy of the Commons. *Science*, 162(1), 1243-1248.
- Hardt, M. (2005). İtalyan Laboratuvarı. S. Göbelez, & S. Özer (Dü) içinde, *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* (S. Göbelez, & S. Özer, Çev., s. 19-29). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Hardt, M. (2010, Ağustos 25). The Common in Communism. *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 22(3), 345-356.
- Hardt, M., & Negri, A. (2019). *Meclis*. (A. E. Pilgir, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, D. (2009). *Commonwealth: An Exchange*. July 13, 2023 tarihinde Artforum: <https://www.artforum.com/features/david-harvey-michael-hardt-and-antonio-negri-192474/> adresinden alındı
- Midnight Notes Collective and Friends. (2009, Nisan). Promissory Notes From Crisis to Commons. *Midnight Notes Collective*, 1-16.
- Ostrom, E. (2002). Reformulating the Commons. *10*(1), 1-22.
- Stavrides, S. (2019). *Müşterek Mekan: Müşterekler Olarak Şehir*. (C. Saraçoğlu, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Virno, P. (2005). Eleştirel Düşünce Geleneği. In S. Özer, & S. Göbelez (Eds.), *İtalya'da Radikal Düşünce Kurucu Politika* (S. Özer, & S. Göbelez, Trans., pp. 9-17). İstanbul: Otonom.
- Virno, P. (2013). *Çokluğun Grameri: Çağdaş Yaşam Biçimlerine Dair Bir Çözümleme İçin*. (V. Kocagül, & M. Çelik, Çev.) İstanbul: Otonom Yayıncılık.